

ER ZIJN TENSLOTTE GRENZEN. SOCIALE STRATIFICATIE EN VERTICALE MOBILITEIT IN *DE DOOPVONT* VAN F. BORDEWIJK

1. Inleiding

In 1953 kreeg F. Bordewijk de P.C. Hooftprijs voor de verhalenbundel *Studiën in volksstructuur* (1951) en de roman *De doopvont* (1952). Ondanks deze bekroning behoren beide boeken tot het relatief onbekende deel van zijn oeuvre. Zowel *Studiën* als *De doopvont* werden slechts één keer herdrukt, de verhalen in 1955 en de roman in 1953. En al is sedert het verschijnen van het *Verzameld Werk* in 1982 de toch al niet geringe essayistische en wetenschappelijke belangstelling voor Bordewijks proza aanzienlijk toegenomen, de aandacht blijft grotendeels gericht op het vooroorlogse werk waarmee hij onaantastbaar in de canon van de Nederlandse literatuur vertegenwoordigd is: *Blokken* (1931), *Bint* (1934) en *Karakter* (1938). Verreweg het grootste deel van Bordewijks werk verscheen echter tussen 1945 en 1965, het jaar waarin de schrijver overleed. Over de meeste publikaties uit deze periode bestaan geen afzonderlijke verhandelingen van enige omvang en diepgang, en dat geldt ook voor *Studiën* en *De doopvont*.

De bekroning was terecht: beide boeken kunnen stellig gerekend worden tot de hoogtepunten. Pierre Dubois zag in *De doopvont* „misschien het meest rijpe, het meest menselijke en zeker 't meest naar de kern van zijn denken toegeschreven boek van Bordewijk. Het bevat zowel de premissen, als de synthese van zijn levensopvatting”¹. Over *Studiën* gaf de jury van de P.C. Hooftprijs een mening die moeilijk te weerleggen is: „Deze novellenbundel, geheel representatief voor den auteur, bevat al de kwaliteiten, die Bordewijk een even zelfstandige als oorspronkelijke plaats doen innemen in de ontwikkeling van de Nederlandse letterkunde sinds het einde van den eersten wereldoorlog. Het is

¹ Pierre H. Dubois, „De synthese van F. Bordewijk”. In: *Het vaderland* 22 november 1952.

in de novelle, dat de kwaliteiten van Bordewijk het sterkst en het meest verrassend en het meesterlijkst tot gelding komen, alsof in de strikter gebondenheid van het korte verhaal deze fantasie de gunstigste ruimte voor haar vrijheid vindt". Het juryrapport besluit aldus: „Tot het moderne verhalende proza van onze literatuur is zijn omvangrijk werk een van de beste, oorspronkelijkste en sterkste bijdragen”².

Ofschoon Bordewijk vele genres beoefende, en het onmogelijk is zijn werk in zijn geheel onder te brengen bij één stroming of te relateren aan één literatuuropvatting, markeert het globale onderscheid dat S. Vestdijk in 1949 maakte een fundamentele oppositie die voor een groot deel van Bordewijks proza opgaat. Vestdijk onderscheidde een „vertikale” en een „horizontale” Bordewijk³. In het verticale genre, waar Vestdijks voorkeur naar uitging, is Bordewijk de poëtische schrijver van plastisch geconcentreerd proza waarin het groteske en fantastische domineren „onder betrekkelijke verwaarlozing van een corrigerende werkelijkheid”. Het zijn de overwegend metaforische romans en verhalen waarop Vestdijk hier doelt: *Blokken*, *Knorrende beesten* (1933), *Bint*, *Rood paleis* (1936) en *De wingerdrank* (1937). De horizontale Bordewijk is de „historicus”, de episch-realist, de auteur van breed opgezette zedenschetsen waarin de stijl is genormaliseerd en het betoog de overhand krijgt. Voorbeelden van het horizontale teksttype zijn voor Vestdijk *Apollyon* (1941) en *Eiken van Dodona* (1946). Met behulp van de tweedeling verticaal-horizontaal zijn de meeste romans en verhalen die Bordewijk na 1949 publiceerde eveneens te rubriceren. Het surrealisme van *Studiën* vertegenwoordigt vooral de verticale, het realisme van *De doopvont* de horizontale Bordewijk. Ondanks het essentiële verschil dat Vestdijks beeldspraak releveert, is de thematische overeenkomst tussen de kort na elkaar verschenen boeken groot. *De doopvont* is in zekere zin te typeren als een „studie in volksstructuur”, waarin tal van elementen uit de verhalenbundel terugkeren. Ik som de belangrijkste op: de confrontatie van sociale geledingen, de deconfiture van de aristocratie en de opkomst van „de massa”, de versatiliteit van de mens en de maatschappij, de anti-Duitse gezindheid, de personages met een introspectieve en samengestelde karakterstructuur, het belang van intuïtie, droom en irrationaliteit versus rede en toeval, de zich aan ratio en logica

² Juryrapport, uitgebracht aan Zijne Excellentie den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, met betrekking tot de toekenning van den Staatsprijs voor Letterkunde, den P.C. Hooftprijs voor 1953, aan den auteur F. Bordewijk.

³ S. Vestdijk, „Inleiding van Victor van Vriesland bij bloemlezing uit Bordewijk's werk”. In: *Het parool* 6 augustus 1949.

onttrekkende relaties tussen personages, de magie van de klank in woorden en namen.

In dit artikel staat *De doopvont* centraal. Omvang en aard van deze roman maken het niet goed mogelijk de inhoud ervan in het bestek van dit artikel bondig te parafraseren: in het *Verzameld Werk* telt de roman 538 bladzijden. Daarbij komt dat er in verhouding weinig uiterlijke handelingen en dramatische conflicten zijn. Zowel de hoofspersoon, de bijna zeventigjarige Amos de Bleeck, als vele andere personages worden vooral gepresenteerd via hun gedachten. De meeste gebeurtenissen zijn dan ook te karakteriseren als „inner events”. Voor een globale impressie van de inhoud volsta ik hier met te verwijzen naar mijn bijdrage over *De doopvont* voor het *Lexicon van literaire werken* (november 1992).

Uit de veelheid van motieven in deze strak gecomponeerde roman zijn twee themavelden te destilleren die onderling nauw verweven zijn. Het eerste themaveld is direct te relateren aan de titel. Na het titelblad⁴ is een tekening afgedrukt van een van boven gezien doopvontbekken waarop een zogenaamd teruglopend vers in het Grieks is aangebracht. De vertaling daarvan fungeert als motto: „Was de zonde, niet enkel 't gelaat”⁵. Zowel deze aansporing als de naamgeving van de drie delen van de roman, — Voetstuk (5 hoofdstukken), Zuil (5 hoofdstukken) en Bekken (7 hoofdstukken) krijgen hun betekenis expliciet aan het slot in het vijftiende hoofdstuk. De Bleeck luistert naar een preek over het huwelijk, die diepe indruk op hem maakt. „De mens is paar”, met deze sententie opent en besluit de predikant zijn betoog over de doopvont met haar drie onderdelen als metafoor voor het „complete leven”, dat het huwelijk als fundament, en het beginsel „was de zonde, niet enkel 't gelaat” als voorwaarde heeft. De doopvont wordt belicht als een samenstel van symbolen: „het voetstuk de man, de zuil de vrouw, het bekken het huwelijk, door voetstuk en zuil geschraagd” (p. 466-467). Het ideaal dat de predikant onder woorden brengt, contrasteert evenwel sterk met het onvermogen tot een dergelijke paarvorming dat de personages aan de dag leggen. De Bleecks huwelijk is mislukt, dat van zijn twee zusters, eveneens centrale personages, is vastgelopen in een vreugdeloze *modus vivendi*. *De doopvont* is enerzijds een psychologische roman over de onontkoombaarheid en de onvolkomendheid van veelsoortige menselijke verhoudingen binnen, maar ook buiten het huwelijk. Door middel van een aantal destabiliserende situaties waar De

⁴ Gebruikt is F. Bordewijk, *De doopvont*. 's-Gravenhage 1983. (*Verzameld Werk*, deel 4).

⁵ Bordewijk ontleende deze tekst aan Eliza Laurillard, *Sprokkelhout; geschied- en letterkundige bijzonderheden*. Amsterdam 1887, p. 131.

Bleek en zijn zusters mee worden geconfronteerd, laat Bordewijk zien wat de achtergronden, oorzaken en gevolgen zijn van deze problematische paarvorming.

Het tweede themaveld heeft betrekking op een paarvorming in groter verband, namelijk de in beweging zijnde verhouding tussen twee sociale geledingen in de maatschappelijke actualiteit van Nederland aan het eind van de jaren veertig. Dat zijn de aristocratie en de zogenaamde lagere stand, meestal aangeduid als het volk of de massa. *De doopvont* is ook een zedenschets waarin tal van maatschappelijke verschijnselen literair zijn gedocumenteerd. Anders gezegd: de behandeling van die verschijnselen is volkomen geïntegreerd in de individuele lotgevallen van de personages. G. Stuiveling stelde dat *De doopvont* een soort synthese gaf van de naoorlogse periode in Nederland⁶. Minder ruim geformuleerd betekent die synthese een concentratie op maatschappelijke verhoudingen en fluctuaties in de sociale rangorde. In dit artikel ga ik in op enkele aspecten van deze historische dimensie, zoals die in enige verhalen (paragraaf 2) en in *De doopvont* (paragraaf 3) haar beslag heeft gekregen. In het bijzonder besteed ik aandacht aan de visies op de sociale verscheidenheid en veranderingen in de maatschappelijke hiërarchie, twee onderwerpen die in sociologische verhandelingen uit de jaren veertig en vijftig druk besproken werden. In het sociologische jargon uitgedrukt, gaat het hier om sociale stratificatie en verticale mobiliteit⁷. Ofschoon in de Nederlandse sociale geschiedschrijving van die tijd geen afzonderlijke studies over de aristocratie aanwezig zijn, is uit tal van naoorlogse sociaal-wetenschappelijke publikaties het historische kader af te leiden dat een verhelderend reliëf geeft aan de positie van de nobiliteit in het maatschappelijke bestel, zoals die in *De doopvont* wordt geschetst.

2. Standsbesef; enkele voorbeelden

Standsbesef en maatschappelijke differentiatie, toegespitst op het contrast tussen de aristocratie en het volk, zijn dominante thematische con-

⁶ G. Stuiveling. „De nieuwe Bordewijk”. In: *Het boek van nu* 6 (1952), nr. 3, p. 42..

⁷ Zie bijvoorbeeld F. van Heek, *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder. Een onderzoek naar verticale sociale mobiliteit*. Leiden 1945; F. van Heek, *Klassen- en standenstructuur als sociologische begrippen*. Leiden 1948; G. Kuiper, *Mobiliteit in de sociale en beroepshierarchie*. Utrecht 1954; Th.J. IJzerman, „Sociale stratificatie en sociale mobiliteit”. In: *Mens en maatschappij* 29 (1954), p. 1-19.

stanten in Bordewijks werk. Deze sociaal-culturele preoccupatie komt onder meer pregnant tot uiting in de definitie van de roman die de auteur in 1951 formuleerde en die volledig van toepassing is op *De doopvont*. Bordewijk verbindt in deze opmerkelijke genrebeschrijving nadrukkelijk een geslaagde coherente structuur aan de veelheid van betrekkingen tussen onderscheiden sociale lagen: „Roman wil zeggen: beschrijving van leven en onderlinge aanraking tussen familie- of andere maatschappelijke kringen. De roman speelt zich dus af op minstens twee plannen: zijn compositorische verdienste ligt des te hoger naar de mate van het aantal plannen, van haar sociale verscheidenheid, en de hechtheid van het onderlinge samenweefsel. Roman wil zijn: meer dan éénkamerbouwwerk van de taalarchitect”⁸.

Behalve alle naoorlogse romans en *Apollyon* beantwoorden eveneens enkele bekende romans van voor 1940 aan deze definitie. Ook in *Knorrende beesten* en *Karakter* staan sociale rangorde en maatschappelijke verhoudingen centraal, wat de karakterisering „standenroman” rechtvaardigt en uitnodigt tot een ideologie-kritische interpretatie⁹.

Naast de romans zijn er tal van verhalen aan te wijzen waarin Bordewijk facetten van deze problematiek heeft belicht. Een vroeg voorbeeld is de novelle „Tatjana” uit 1923. In deze fantastische vertelling doet de verteller, een ontwikkelde Nederlandse zakenman, verslag van zijn ontmoeting met Tatjana, dochter van de vermoorde tsaar. Het ingebedde verhaal speelt zich af in Rusland ten tijde van de communistische revolutie in 1917. Tatjana is op de vlucht voor het bolsjewistische regime. De wederzijdse genegenheid leidt niet tot verdere toenadering, laat staan liefde. De onmogelijkheid van zo’n paarvorming verbindt de koopman aan standonderscheid, aan „de onmetelijke sociale afstand[...]die er liggen kan tussen mens en mens”. Hij heeft een onwankelbaar geloof in „de wijsheid der ongeschreven wet dat wat standsverscheiden is niet blijvend samengaat”. In het kaderverhaal, een introducerende terugblik op zijn ontmoeting met Tatjana, reflecteert de verteller uitvoerig op dit thema. Hij beseft dat zijn standpunt voor anderen conservatieve, zo niet

⁸ F. Bordewijk, *Verzameld Werk*, deel 12. Amsterdam 1989, p. 603.

⁹ Zie hiervoor Pim Lukkenaer, „Karakter als zelfverminking; wereld en tegenwereld in Bordewijks crisisroman”. In: *Bzzlletin* 10 (1982), nr. 96, p. 38-43; Hans Anten, „Een kunstleven van de hoogste orde. Rang en stand in *Knorrende beesten* van F. Bordewijk”. In: *De nieuwe taalgids* 79 (1986), p. 313-323; August Hans den Boef, *F. Bordewijk, Karakter*. Laren 1988; Wilbert Smulders, „Het slijk der aarde: over F. Bordewijks *Karakter*”. In: Ernst van Alphen, Maaike Meijer (red.), *De canon onder vuur; Nederlandse literatuur tegendraads gelezen*. Amsterdam 1991, p. 160-179.

reactionaire trekken heeft, en dat standsverschil voor velen een hatelijk woord is, „vooral in tijden gelijk wij thans beleven, waarin de warme golfstroom der socialiseringsgedachte diep doordringt in de oceaan der maatschappij”. Toch predikt hij, „in tegenstelling met de Christelijke leer der nivellerende liefde”, de blijde boodschap van het standsonderscheid, een boodschap die wellicht niet van deze tijd, maar volgens zijn overtuiging wèl van alle tijden is. In de regel, aldus de verteller, is jaloezie het onzuivere motief om naar boven te reiken. Slechts in uitzonderlijke omstandigheden is het de gewone man gegeven zich thuis te voelen in hogere kringen. De noodzakelijke voorwaarden zijn: een voorbereidend voorgeslacht of een zorgvuldige opleiding en een bijzonder assimilatievermogen. Van de aristocratie, zo meent hij, is ook geen buiging naar het volk te verwachten: het instinct behoedt haar ervoor de zuiverheid van het bloed in gevaar te brengen. En dat instinct is des te sterker ontwikkeld in tijden dat de algemene „verproletarisering” veld wint: „beter dan zich te vulgariseren ga het vorstelijk bloed onder in steriliteit, maar onvermengd, maar onbesmet”¹⁰.

Vergeleken met dit radicale, eenzijdige pleidooi voor het consolideren van standsverscheidenheid vanuit de optiek van de lagere stand, geven de verhalen die Bordewijk in de jaren veertig en vijftig publiceert een aanzienlijk gevarieerder en genuanceerder beeld van de dynamiek in de maatschappelijke differentiatie. Met name verhalen uit de bundels *Het eiberschild* (1949) en *Studiën* illustreren dat. Zoals dat ook in *De doopvont* gebeurt, verneemt de lezer door het meervoudige perspectief zowel de visie van een externe verteller als die van de belangrijkste personages.

In „Drie regenbogen” uit *Het eiberschild* wordt de ondergang van een stand geëvoceerd in de geleidelijke maar onafwendbare neergang van graaf Van Westerlee. Tijdens dat proces, beginnend rond de eeuwwisseling en eindigend kort voor de Tweede Wereldoorlog, verandert deze niet werkende flaneur uit een Haagse elite-wijk in een armoedzaaier met een huurhuis in een straat die past bij zijn geringe maatschappelijke status. Van belang is hier het gegeven dat Van Westerlee, ofschoon gedegradeerd tot een lage sociale klasse, zijn aristocratische cultuur- en beschavingspeil niet verliest: „Hij zou nooit minder dan een heer worden”. In die zin blijft Van Westerlee lid van de aanzienlijke stand waartoe hij op grond van zijn geboorte behoort.

Een soortgelijke ont koppeling van stand en sociale klasse bepaalt overigens ook het slot van Bordewijks bekendste roman *Karakter*. Wan-

¹⁰ *Verzameld Werk*, deel 6. 's-Gravenhage 1984, p. 155.

neer „de jongen uit het volk” Katadreuffe advocaat geworden is, is hij hoog op de maatschappelijke ladder gestegen. Maar, zoals hij zelf beseft, „de ontzaglijke afstand van man tot heer, van volk tot elite” is daardoor allerminst verkleind. Om die kloof te overbruggen stelt Katadreuffe een even ambitieus als potsierlijk „programma van zijn leven” op. Het rijtje sociale vaardigheden dat hij voornemens is zich eigen te maken declassereert hem vanuit het ideologische standpunt dat de roman beheerst, en dat is de aristocratische visie die de verteller deelt met Katadreuffes adellijke mentor De Gankelaar¹¹. In de terminologie van de contemporaine sociologie¹² is Katadreuffe iemand die hoog is komen te staan in de hiërarchie van de zogenaamde *leidende* rangstanden, dat wil zeggen standen die hun prestige vooral ontleenen aan wat men *doet*. In de *culturele* rangstand, waarbinnen aanzien ontleend wordt aan wat men *is*, staat hij daarentegen op een veel lager niveau.

Voor Van Westerlee is geen plaats meer in de leidende rangstand, maar in de categorie van de culturele rangstand blijft zijn hoge positie onaangetast. Het is wel dít standsbesef dat veelzeggend genoeg in de „tragedie van zijn liefdeleven” een beslissende rol speelt. Aan het eind van zijn leven komt de celibatair Van Westerlee tot het schuldbewuste inzicht welk gemis vervat is in de negatie van zijn jeugdliefde Loes Wolbers, destijds een naaistertje, inmiddels pianolarares. De verticale sociale mobiliteit, — voor hem in neerwaartse, voor haar in opwaartse richting —, bracht beiden in zekere zin dichterbij elkaar dan ooit. Toch weet Van Westerlee dat het ongedaan maken van de schuld even ondenkbaar is als paarvorming: „Hij wist dat zekere dingen onmogelijk waren en altijd blijven zouden voor een die de titel voerde van graaf Van Westerlee. Het lag niet aan wat in de maatschappij gold als normatief, het was tegen de natuur zelf. Zij hadden als vrouw en man nooit met elkaar gelukkig kunnen zijn”¹³.

Uit „Drie regenbogen”, zo kan men concluderen, spreekt een ambivalente houding ten aanzien van de egalisering van de negentiende-eeuwse standenmaatschappij en de sociale emancipatie van het volk. Deze maatschappelijke verschuivingen vinden plaats in de periode tussen het fin de siècle en de Tweede Wereldoorlog en werken door in de eerste jaren na de bezetting. Het is de tijd, zoals Bordewijk het de verteller in de roman *Tijding van ver* (1961) laat zeggen, waarin „onbe-

¹¹ Zie Wilbert Smulders, „Het slijk der aarde: over F. Bordewijks *Karakter*”.

¹² J. Janssens, *Klasse en stand*. Nijmegen - Utrecht 1938, p. 3-87; zie ook J. Janssens, *Wezen en betekenis der standen en standsorganisaties*. Tilburg 1949, p. 3-13.

¹³ *Verzameld Werk*, deel 7. 's-Gravenhage 1985, p. 680.

kende krachten woedden over de fortuinen, de mens zijn lot niet meer in handen had, de vermogens raadselachtig kwetsbaar bleken, de lucht vervuld was van de echo der instorting¹⁴. Het spreekt vanzelf dat alleen de fysiek en psychisch weerbare representanten van de adel en het patriciaat zich met enig succes staande weten te houden in een dergelijk apocalyptisch tijdsgewricht. Dàt lukt de zwakke Van Westerlee niet, net zomin als de ziekelijke edelman die Bordewijk in het verhaal „Geschiedenis van een vermogen” uit *Studiën* beschrijft. In deze surrealistische verbeelding legt Bordewijk de nadruk op het autonome leven van het kapitaal en de onverbiddelijke wetmatigheid waarmee dat, onbeheersbaar voor de mens, zijn weg gaat.

Een centrale notie in Bordewijks levens- en maatschappijopvatting is zijn geloof in de onophoudelijke veranderlijkheid, met als paradoxaal gevolg: wezenlijke onveranderlijkheid. Referenties aan Heraclitus' adagium „alles vloeit” komen in zijn fictioneel en beschouwend proza bijzonder vaak voor. Alles is onderhevig aan de grote wet van de versatiliteit: een overtuiging die de meestal eenzijdig belichte ondergangsthematiek in Bordewijks werk aanzienlijk relativeert. Immers neergang, vernietiging, desintegratie hier impliceert opkomst, opbouw en integratie elders. Anders gezegd, met behulp van een vergelijking uit „Geschiedenis van een vermogen”: „De golfstroom vernietigt van het eiland hier de kust, en bouwt haar daarginds aan. Het is een ander eiland en Spijts dat is het hetzelfde. Alles ter wereld vloeit, doch binnen de banen van bestendigheid¹⁵.”

Het „treurspel van het vermogen” dat de bejaarde edelman zijn secretaris laat optekenen begint in de achttiende eeuw en eindigt in het heden (ongeveer 1950) met de liquidatie van de buitenplaats. Die is de kern van het vermogen, „rijp om te worden gedesintegreerd, uiteengesloten onder het bombardement der protonen in de splijtoven der maatschappelijke structuur¹⁶”. Zo komen onderdelen van de adellijke inboedel tevoorschijn op een kermis, waar het volk zich vermaakt, en het kapitaal bouwt zich op in een nieuwe villa van „gegoeden” in de nabije stad. De socialisering van de samenleving komt tenslotte treffend tot uitdrukking in de nieuwe bestemming van de buitenplaats: het terrein is „volkspark” geworden en in het gebouw is de gemeentebibliotheek gevestigd¹⁷.

¹⁴ *Verzameld Werk*, deel 5. 's-Gravenhage 1984, p. 293.

¹⁵ *Verzameld Werk*, deel 8. 's-Gravenhage 1985, p. 289.

¹⁶ Idem, p. 288.

¹⁷ Ook in andere verhalen krijgt het voormalige aristocratische bezit een bestemming ten bate van de gemeenschap. Bijvoorbeeld in „Drie regenbogen” is in het voormalige huis van

Het ideologische concept dat in deze en andere verhalen uit de jaren vijftig domineert is dat van de sociale bovenlaag. Het zijn haar normen en waarden waarmee maatschappelijke verschijnselen worden beschreven en geëvalueerd. De eigen stand blijft daarbij niet buiten schot, maar wordt kritisch doorgelicht. De emancipatie van het volk vindt enerzijds instemming, althans tot op zekere hoogte. Anderzijds is het oordeel daarover minder positief, omdat verheffing van de massa, die doorgaans gezonder en vitaler wordt voorgesteld dan de dunbloedige elite, een zekere vergroving en stijlloosheid met zich meebrengt. Met spijt en weemoed wordt omgekeken naar een tijd waarin de grandeur van een aristocratische levensstijl met goede manieren en beschaafde omgangsvormen vanzelfsprekend was. Na de Tweede Wereldoorlog, aldus de vertelinstantie in het verhaal „Ziel en correspondent” uit *Het eiberschild*, „zijn wij zover van geen stand meer te moeten erkennen, maar een geheel mensdom geestelijk verproletariseerd. En het leven mist stijl”¹⁸. We zullen zien dat Bordewijk ook deze sombere visie in *De doopvont* ruimschoots tot uitdrukking brengt.

3. De doopvont

In zijn kritisch en fictioneel proza legt Bordewijk een voorkeur aan de dag voor personages met een ambivalente karakterstructuur. Stellig behoort Amos de Bleeck tot de categorie personages in wie „het samengestelde in de eigen mens”¹⁹ ruimschoots aan bod komt. Evenals mevrouw Doom uit *Rood paleis* heeft De Bleeck een „verwebde” natuur die ruimte laat aan abjecte kleingeestigheid, geborneerd egoïsme en morele superioriteit. Zo is hij behalve een aperte „anti-Teuton”²⁰ een overtuigd antisemiet in een periode, — de handeling speelt zich af in de jaren 1948-1950 —, dat aan een dergelijke geestesgesteldheid in de

Van Westerlee een ziekenhuis gevestigd. In „Ziel en correspondent” uit *Het eiberschild* is het monumentale pand dat barones Van de Grift bewoonde „een gebouw voor de werkende stand”, een vakbondskantoor geworden!

¹⁸ *Verzameld Werk*, deel 7. 's-Gravenhage 1985, p. 561.

¹⁹ *Verzameld Werk*, deel 8. 's-Gravenhage 1985, p. 351.

²⁰ De anti-Duitse gezindheid van de protagonist (en zijn schepper) is opmerkelijk. Vlak na de bevrijding in 1945 was in Nederland deze houding algemeen en scherp. Maar spoedig kwam daarin een kentering door morele, politieke en economische omstandigheden. Zie M.D. Bogaarts, „Weg met de moffen”. De uitwijzing van Duitse ongewenste vreemdelingen uit Nederland na 1945”. In: P.W. Klein en G.N. van der Plaats (red.), *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950*. 's-Gravenhage 1981, p. 159-176.

regel niet openlijk werd toegegeven²¹. De verklaring die De Bleecks zuster Lea geeft voor diens laakbare houding komt overeen met de meest plausibele verklaring die in de sociologische literatuur wordt gegeven voor het wellicht verrassend manifeste antisemitisme in Nederland vlak na de oorlog. Dienke Hondius schrijft daarover: "De tijdens de bezetting aangebrachte scheiding tussen joden en niet-joden kon alleen zo effectief zijn door de voorgeschiedenis van een op zijn minst latent aanwezig antisemitisme. In dat opzicht is het naoorlogse antisemitisme niet iets nieuws, dat in de oorlog ontstond. De oorlog en met name het isolement van de joden verleende er wel een nieuwe impuls aan"²². Ook Lea legt een dergelijk causaal verband: „In één opzicht had evenwel de Duitser winst behaald: in het antisemitisme. Erkend moest worden dat hier het spel gemakkelijk was geweest, en de Duitser niets had gedaan dan een verborgen vuur oprakelen, dat overal ter wereld smeulend aanwezig was" (71). De met zijn standpunten alom aanwezige externe vertelinstantie, in het vervolg kortweg de verteller genoemd, stemt expliciet in met Lea's afkeuring van De Bleecks antisemitisme en distantieert zich zo van hem, althans in dit opzicht. Dat betekent overigens niet dat in *De doopvont* een prosemitische visie wordt uitgedragen. Analoot aan Bordewijks uitspraken over joden in zijn kritisch proza laakt de verteller „die verkeerd gericht humaniteit welke het lot van de joden als ergste slachtoffers der Duitse fureur tracht goed te maken door het koesteren der overlevenden" (399). Ofschoon De Bleeck de joden dus geen warm hart toedraagt, wordt zijn antisemitisme in zekere zin verzacht door zijn daden. In de oorlog liet hij behalve communisten, wier ideologie bepaald niet de zijne is, ook joden onderduiken in zijn huis. Tijdens het bombardement op Rotterdam op 14 mei 1940 redde hij de joodse winkelier Hartman, die hij vervolgens groothartig hielp aan een nieuwe winkel en geld, weliswaar „onder vernederende opmerkingen over de joden in het algemeen en de Nederlandse speciaal" (166). Het commentaar van de meeste personages en de verteller op maatschappelijke verschijnselen wordt in de regel gekleurd door standsbesef. Ten aanzien van het antisemitisme constateert Lea dat „de grote massa" er na de oorlog niet bevattelijk voor was, in tegenstelling tot de bovenlaag, waartoe haar broer behoort.

²¹ Dienke Hondius, „Thans dienen joden hun dankbaarheid te tonen; antisemitisme vlak na de bevrijding". In: Hansje Galesloot en Margreet Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld; zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog*. Amsterdam z.j., p. 135-149.

²² Idem, p. 146.

De Bleeck is van adel. Ofschoon hij zijn titel van jonkheer niet openlijk voert, tracht hij de prerogatieven van zijn stand te verdedigen tegen de nivellerende aanslagen daarop. Hij woont op de Voorburgse buitenplaats „Van Hogendorps Grondwet”, niet in het ouderlijk huis met dezelfde naam, — dat herbergt nu een kantoor en enkele gezinnen! — , maar in het kleinere buitenhuis „Lieflijk Gedakt”, dat ook op het terrein staat. Het is typerend voor De Bleeck dat hij een hekel heeft aan de laatste naam en verknocht is aan de eerste. Voor de verteller en De Bleeck is „Van Hogendorps Grondwet” een trotse en majestueuze naam. Op het verband met de staatsman wordt in de roman niet ingegaan, maar men zou uit deze naamgeving kunnen afleiden dat de familie De Bleeck behoorde tot het Hollandse patriciaat waarvan veel leden door koning Willem I na 1813 in de adelstand werden verheven. Het was Gijsbert Karel van Hogendorp die met zijn *Schets eener grondwet* het fundament legde voor de vestiging van de constitutionele monarchie in 1813 onder het Huis van Oranje.

„Lieflijk gedakt” vindt De Bleeck te zoetig klinken: de naam past niet bij zijn karakter, en daar heeft hij zeker gelijk in. In het eerste hoofdstuk portretteert De Bleeck zichzelf door middel van in „erlebte Rede” weergegeven overpeinzingen, aangevuld met enkele vertellersuitspraken. Deze ex-directeur van een vuurwerfabriek is vermogend, vitaal, agressief en twistziek; hij heeft een absoluut tijdsbegrip en een sterk ontwikkelde neiging tot reflectie op zijn eigen en andermans psyche. De duplicitéit in zijn karakter blijkt onder meer uit het gegeven dat zijn rationaliteit een zekere gevoeligheid voor instinct en intuïtie niet in de weg staat. Hij beseft dat veel nooit geweten kan worden, juist op het gebied van de menselijke drijfveren. Bovendien wordt de lezer ervan in kennis gesteld dat hij twintig jaar geleden zijn vrouw gedwongen heeft hem te verlaten en dat zij van hem een alimentatie krijgt waarvan ze nauwelijks kan rondkomen. In zijn huis wonen nog drie personen: een dienstmeisje, een vriendin van haar, en Lea's oudste zoon Frederik. Hij is door de oorlog ontworteld en kon het bij zijn ouders niet uithouden.

Met dit weinig alleedaagse samenstel van gegevens is de eigenzinnige hoofdpersoon van *De doopvont* geïntroduceerd. Behalve door gedachten wordt De Bleeck getypeerd door wat hij zegt. Favoriete gespreksonderwerpen zijn de vrouw, de Duitser, en de standenmaatschappij of wat daar nog van over is. Met veel aplomb debiteert De Bleeck zijn stellingen over deze en andere zaken. De eerste keer gebeurt dat tijdens een „jour” van zijn jongste zuster Dara. Er wordt gesproken over de explosieve bevolkingsgroei in het naoorlogse Nederland. Voor de verzamelde

elite is dat een zorgelijk gegeven omdat ze de materiële en geestelijke emancipatie van het volk beziet in het perspectief van de eigen ondergang. Dit ondergangsbefef zet de toon voor de gedragingen en uitlatingen van een aantal vertegenwoordigers van die elite, inclusief De Bleeck. Tegenover de actuele bevolkingsdruk stelt hij het voorbeeld van zijn vader, die uit elk van zijn drie huwelijken slechts één kind kreeg, onder het motto „het arendsnest telt maar een enkel jong, het rattenest telt er veel”. Hoe riskant deze nobele zelfbeperking is, komt aan het licht wanneer bij het nageslacht de eigenschappen van de arend afwezig zijn. Sara bijvoorbeeld is een krachteloze labiele vrouw. Haar mentale en fysieke tekortkomingen brengt de verteller in verband met haar vader: zij „was de schepping van een nog jonge moeder en een vader, die stellig zijn hoogste potentie had verloren en mogelijk in het begin verkeerde van de mannelijke menopauze” (43). Ook in Sara’s enig kind Jaap zal het geslacht De Bleeck waarschijnlijk geen arend treffen. Daarvoor is hij teveel „het salet-jonkertje in wording, met zijn hoge en heldere, maar ook ijle kinderstem, de stem van een overcultuur” (52).

Dergelijke observaties doen de kinderloze De Bleeck inzien dat zijn stand geen bloei meer vertoont. Met heimwee kijkt hij om naar het verleden, naar het fin de siècle, „de laatste periode van bloei en macht van de adel”. Daarna, aldus De Bleeck, „is het er berg-af mee gegaan, en nu heeft de adel geen enkel gezag meer, misschien voor goed, misschien voor eeuwen” (238). Inderdaad behoort de tijd dat er nog differentiatie van macht en bloed bestond om het in De Bleecks terminologie te zeggen, na de oorlog tot het verleden. Met zijn pleidooi voor standsonderscheid voert De Bleeck een achterhoedegevecht dat hij wel moet verliezen. Sterk zijn zijn argumenten ook niet, bijvoorbeeld wanneer hij „de gewone man” opvoert voor wie het een eer en genoeg zou zijn met de adel in contact te komen: „De differentiatie van het bloed doet hem genoeg. We mogen hem dat genoeg niet ontnemen door eenvoudig te doen alsof er geen adeldom bestaat” (240). Op deze demonstratie van meerderheidsbewustzijn is de reactie van zijn vriendin Louise de Violette adequaat: „Je bent weer amusant, Amos”.

In *De doopvont* vergenwoordigt Louise met haar uitheemse titel markiezin de meer „democratische” tak van de nobiliteit. Voor haar betekent adeldom op zichzelf weinig, zeker geen beschaving, hoogstens „een stijfbeugel naar beschaving. Maar er zijn andere en betere. Adel op zichzelf is onzin” (239). Deze relativiserende visie is afkomstig van een vrouw die door de verteller bij herhaling intelligent en verstandig wordt genoemd. Daaruit kan men afleiden dat haar mening over de adel het

ideologische standpunt dat de roman bestuurt meer benadert dan de mening van De Bleeck. De verdere ontwikkelingsgang van het hoofdpersonage en de visies van de verteller wijzen daar ook op. Het verschil in standpunt tussen De Bleeck en Louise is groot. Een ander voorbeeld daarvan is haar evaluatie van De Bleecks provocerende ideeën over massa en *erfelijke* elite in relatie tot talent. Hierover stelt De Bleeck het volgende: „hoe hoger de maatschappelijke kring gelegen is des te veelvuldiger is daarin ook talent te vinden; het talent, over het geheel genomen zeldzaam in een volk, heeft toch de neiging zich in de hoge kringen te verdichten, en dat wordt het best geïllustreerd door het feit dat onder de uiterst kleine groep der allerhoogsten, dat wil zeggen van hen die krachtens geboorterecht een troon beklommen hebben, de botterikken altijd schaars waren, de tot hun moeilijk werk bekwamen regel, en de sterren verre van dungezaaid” (480). Louise ontkent deze voorstelling van zaken niet, maar ze veroordeelt haar als een maatschappelijke misstand. Bovendien ergert ze zich aan het „hooghartige en triomfante” in De Bleecks woorden.

Het zal inmiddels duidelijk zijn dat voor de hoofdpersoon in *De doopvont* de begrippen adel en elite een gelijke betekenis hebben. De exclusieve superioriteit die een elite zichzelf per definitie toekent, ontleent De Bleeck aan het behoren tot een bepaalde stand. Daarmee rangschikt hij zich onder de zogenaamde natuurlijke elite, die er vanuit gaat dat er een natuurlijke ongelijkheid onder de mensen bestaat. Zij beschouwt de verhouding tussen superioriteit en inferioriteit als eeuwig en onontkoombaar. Het probleem dat de roman stelt, kan geformuleerd worden in de vraag in hoeverre dit elitebesef van De Bleeck terecht is. De socioloog P. Thoenes, aan wie ik ook het begrip natuurlijke elite ontleende, benadrukt dat een elite macht bezit of pretendeert te moeten bezitten. Zij kent zichzelf een geestelijke superioriteit toe die taakstellend is, dat wil zeggen dat zij een machtspositie dient te verkrijgen of te handhaven om een maatschappelijke zending te kunnen vervullen. Deze taak staat centraal in de definitie die Thoenes geeft van een maatschappelijke elite. Hij omschrijft haar als „een deelgroep, die de rol opeist de geboden — die de structuur, functies of ontwikkeling van de grotere samenleving (of een sector ervan) bepalen — te kennen, te verwezenlijken of te handhaven”²³. Zo bezien is de gelijkstelling adel-elite in de Nederlandse samenleving anno 1950 uiterst problematisch.

²³ P. Thoenes, *De elite in de verzorgingsstaat; sociologische proeve van een terugkeer naar domineesland*. Leiden 1962, p. 5. Zie ook p. 195-196.

„Adel was eens een woord dat fonkelde van 't eergevoel der dragers en van 't erbetoon der toeschouwers. Adel is nu een woord, dat dof is geworden of glimt van bespottelijkheid”. Zo luidde het oordeel in 1946 van de historicus Gerrit Kalff²⁴. In *De doopvont* wordt deze mening grotendeels bevestigd. Bordewijk heeft in zijn roman de machteloosheid van de nobiliteit en het gebrek aan geest van een aantal van haar vertegenwoordigers indringend beschreven.

In de roman worden enkele bijzondere factoren genoemd die de deconfiture van de nobiliteit in deze eeuw in de hand hebben gewerkt. Zo refereert de verteller aan kapitaalsvermindering door fiscale maatregelen die voor de hogere inkomensgroepen nadelig uitvielen²⁵. Vermogensheffing en zware belastingdruk noodzaakten de adel de tering naar de nering te zetten. Waardering heeft de verteller voor een „zekere heldhaftigheid en stoïcisme” waarmee de financiële tegenslagen worden opgevangen. Aanmerkelijk kritischer laat hij zich uit over het morele verval van deze kaste, waardoor ze ieder krediet bij bevolking en regering lijkt te hebben verspeeld. In een scherpe sociologische beschouwing neemt de verteller voor zijn rekening wat De Bleeck nalaat: kritiek leveren op de adel. Ik citeer uitvoerig omdat de passage de ideologie die in de roman predomineert, verduidelijkt en omdat het fragment illustratief is voor het expliciete commentaar waarmee de verteller de handeling in *De doopvont* veelvuldig onderbreekt.

„De Nederlandse adel had nooit de kans aangegrepen zich populair te maken en kon ruwweg verdeeld worden in de aristocraten die, met ontzag bejegend, gehaat, en de zotten die veracht werden, en weer samengevoegd in een groep die zich op haar geboorte mateloos deed voorstaan. [...] De adel als zodanig miste eenheid, en had daarmee, ondanks individuele verdiensten, nooit als zijn taak gezien een wervel te worden in de ruggegraat van een volk. Niettemin was tussen beide wereldoorlogen het exclusivisme in deze verzwakte groep — voor zover de term groep nog op zijn plaats was — doorbroken door een democratie meer van de daad dan van het woord. De vijandschap tegen het begrip, ook bij de regering die geen nieuwe adel scheen te scheppen, bestond voor zover er symptomen vielen aan te wijzen oververminderd voort, en toch poogde de

²⁴ Geciteerd in J. Aalbers en M. Prak (red.), *De bloem der natie; adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden*. Amsterdam 1987, p. 160.

²⁵ Hierop wijst ook F. van Heek in zijn artikel „Sociale ongelijkwaardigheid en verticale mobiliteit in de 20ste eeuw: wijzigingen en continuïteit”. In: A.N.J. den Hollander e.a. (red.), *Drift en koers; een halve eeuw sociale verandering in Nederland*. Assen 1962², p. 161.

kaste zich meer te verspreiden, meer toegang te verzoeken en te verlenen. Hoewel niet met de stukken te bewijzen deden zich hierbij waarschijnlijk twee factoren gelden, beide onderbewust: het verlangen om zich in de restanten van zijn aanzien nog te handhaven, het onvermogen om zich te weer te stellen tegen het vervlakken der onderscheidingen. De bezetting gaf nog een krachtige stoot in deze richting. Zij bracht een grote eenheid onder de bevolking, die wel weer in een veelheid zou uiteenvallen, maar toch sporen achterlaten” (266).

Deze weinig flatteuze schets van de nobiliteit doet recht aan de historische werkelijkheid, voor zover die in enige sociologische publikaties geconstrueerd wordt, en vindt haar bevestiging in het gegeven dat kort na het verschijnen van de roman, in 1953, het kabinet Drees een definitief einde maakte aan de mogelijkheid tot verheffing in de adelstand.

Wanneer De Bleek het fin de siècle ziet als „de laatste periode van bloei en macht van de adel”, heeft hij in zekere zin gelijk. De jure maakte de grondwetsherziening van 1848 weliswaar een einde aan de adelstand en de daaraan verbonden politieke macht en voorrechten, de facto bleef de aristocratie in de Nederlandse samenleving nog lang oververtegenwoordigd in leidinggevende posities, tot de jaren twintig in het openbaar bestuur op nationaal niveau, en tot 1940 in de hoge rangen van de rechterlijke macht, het diplomatieke corps en het leger²⁶. Na de Tweede Wereldoorlog geeft de zich snel ontwikkelende economische en culturele emancipatie van de arbeidersklasse een krachtige impuls aan de nivellering van de sociale ongelijkheid op velerlei gebied. En als nieuwe maatschappelijke elites ontstaan, blijken opleiding en expertise daartoe geschiktere toegangsbewijzen dan afkomst. De tijd dat de bloem der natie als vanzelf gerecruteerd werd uit de aristocratie is na 1945 voorgoed voorbij. Het afgenomen exclusivisme binnen de adelstand dat de verteller signaleert, kon niet verhinderen dat het „adelsbeleid” van de regering steeds restrictiever werd. De genoemde beëindiging van verheffing is daar een goed voorbeeld van. Bovendien heeft de adel zijn eigen fossilisering bevorderd door vast te blijven houden aan erfelijkheid als belangrijk kenmerk van adeldom²⁷. Wat G. Kuiper opmerkt over de adel in de tweede helft van de vorige eeuw zal de communis opinio in naoorlogs Nederland waarschijnlijk dicht benaderen.

²⁶ Zie C. Schmidt, „Een lengteprofiel van het Hollandse patriciaat”. In: *De bloem der natie*, p. 129-140.

²⁷ Zie K. Bruin, „Een verloren zaak. Adel als beloning voor persoonlijke verdiensten in het Koninkrijk der Nederlanden”. In: *De bloem der natie*, p. 141-164.

Hij typeert de adel „als een soort folklore, als een anachronisme, een relict uit een verdwenen cultureel-sociale situatie, zonder een eigen maatschappelijke betekenis”²⁸.

In *De doopvont* gebruikt Bordewijk de vertellerstekst om meningen van de personages te onderstrepen, aan te vullen en te corrigeren. Daarnaast integreert hij in de handeling scènes die de portee van het vertellerscommentaar als het ware laten zien. Na de geciteerde kritische excursie volgt de omvangrijke scène van het tuinfeest dat gegeven wordt door de familie Ix, telgen van een oud adellijk geslacht. De heer en mevrouw Ix hebben afstand gedaan van hun naam als eerbewijs aan hun door de bezetter geëxecuteerde zoon. Een tweede eerbetoon is de naamsverandering van hun buitengoed „Groot-Nagelvoort” tot „Vindicta” (Wraak), naar een versregel van Juvenalis: *At vindicta bonum vita jucundius ipsa*²⁹. Toch oordeelt de verteller dat ze „zeer hooghartige naturen” zijn. Dat blijkt onder meer uit hun onvermogen oog te hebben voor verzetsactiviteiten van het volk tijdens de Tweede Wereldoorlog. Zij vergaten „dat ook de eenvoudige vrouw of man van het volk ras vertoond had zonder te malen om zijn stand. Ras hier, ras daar, en het een niet beter dan het ander” (267). Voor de verteller telt alleen zieleadel, en ook hier had een regel van de Romeinse satiricus dienst kunnen doen: *Nobilitas sola est atque unica virtus*³⁰.

Tijdens het tuinfeest toont de heer Ix nogmaals dat ondanks het niet meer voeren van titel en geslachtsnaam „hij in zijn innerlijk wezen de trotsaard gebleven [was] die de hooghartigheid van het bloed zou behouden tot zijn eigen dood” (274). Vermakelijk is zijn teleurstelling om de aantasting van het standonderscheid bij het overzien van het gemengd gezelschap uit de sociale bovenlagen: hij keek „inwendig wat bedenkelijk naar de velen die hij niet kende en onder wie er waren die zijn fijn perceptievermogen niet bekroond zag door de halo der voorname geboorte, noch geadeld en aanvaardbaar door prominente bestuursfuncties bij de overheid — de lieden die [...] behoorden tot het bedrijf, tot industrie, handel, geld, tot de wetenschap, tot de kunst. Van de wetenschap erkende hij overigens wel het aanzien, maar daar kwam toch ook de klad een beetje in: men had zo

²⁸ G. Kuiper, *Rangen en standen; een studie in sociale stratificatie*. Arnhem 1965, p. 99. Zie ook I.J. Brugmans, „Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw”. In: *Verslag van de algemene vergadering van de leden van het Historische Genootschap*. Groningen 1960, p. 30-50.

²⁹ „Maar de wraak is een aangenamer goed dan het leven zelf”.

³⁰ „Enig en alleen de deugd is adeldom”.

vreemde, gemeenzame hoogleraren tegenwoordig, die de bal aftraptten bij voetbalwedstrijden en het startschot losten bij een zwemconcoors; men telde ook zo rode dominees" (274). Dat de heer Ix zelfs een kunstenaar heeft uitgenodigd omdat die eens door koningin Wilhelmina was ontvangen, is voor de verteller aanleiding de bekrompenheid van dat gedrag aan de kaak te stellen: „Zo zag meneer Ix niet het dwaze in van zijn wens dat de ontwerper van glaswerk tenminste iets met zich zou hebben omgedragen van dat bezoek aan een vorstin dat hemzelf niet ten deel gevallen was" (274). Het feest mist de exclusieve grandeur van weleer, ook de aanwezige De Bleeck ontgaat dat niet: „Het ontbrak dit feest aan waardigheid, statigheid, adeldom". Hij ervaart met angst en weemoed dat hier wordt toegegeven aan vergroofde smaak, en dan komt de massa, alhoewel niet aanwezig, al snel in beeld. Hij ziet in het feest een „captatio benevolentiae aan het volk". In een bepaald opzicht heeft De Bleeck de devaluatie juist getaxeerd. Korte tijd later wordt het grootste deel van het landgoed voor het publiek toegankelijk gesteld, wat voor hem betekent „Abdicatie van de hoogheid van oud bloed, vermenging van standen". Het buiten wordt aldus „een bewijsstuk onder vele andere uit het grote verzameldossier der egalisatie". De verteller tekent hierbij aan dat alleen de ouderen zo denken; de jeugd, „reeds democratisch genoeg", laat het gebeuren onverschillig.

De desintegratie van de bestaande orde die zich voor De Bleecks ogen voltrekt, manifesteert zich in maatschappelijke ontwikkelingen waarvan een bedreigend nivellerend effect voor hem uitgaat. Hij gaat in zoverre met zijn tijd mee dat hij sociale emancipatie van het volk goedkeurt, maar de grens van zijn instemming is bereikt als stansvermenging er het gevolg van is. Deze centrale notie in De Bleecks gedachtenwereld krijgt gestalte in de metafoor van de piramide: „aan de sociale piramide mocht niet worden geraakt. Het hele gbouw moest omhoog, en dat kon, want de techniek maakte voor elk mens een ruim bestaan mogelijk. Verheffing, en geen verbouwing" (295). Met dit conservatieve standpunt pleit De Bleeck voor een verloren zaak, want het volk beklom de piramide en hamerde de spits tot gruis, om het in zijn woorden te zeggen. Doordat de verteller eveneens de piramide-metaforiek gebruikt om zijn opvattingen over het volk te ventileren, wordt het verschil in visie benadrukt en gaat het vertellersstandpunt voor de lezer fungeren als correctief op het standpunt van de hoofdpersoon. De verteller stipuleert „de overweldigende betekenis" van het volk, „deze basis der bevolkingspiramide, bij de gratie waarvan

zij bestaat” (396). De twee wetten die volgens de verteller op het volk van toepassing zijn, appelleren aan een mentale gezondheid en een regenererend vermogen waartegen de habitus van de artistocratie bleek afsteekt. Het gaat hier om de natuurwet „die het volk volstrekt onvatbaar maakt voor verzieking, want als deze over een volk komt is het al geen volk meer, doch een massa in ontbinding. Dan heeft het slechts gehoorzaamd aan die tweede natuurwet die aan alles een grens stelt, hetzij volk, diersoort of sterrenbeeld. Geen volk heeft eeuwig bestaan; het is sterfelijk, of het nu het grootste mag wezen of het Nederlandse [...], zijn ondergang [is] meestentijds geen uitsterven, maar een opgaan” (1397). De betekenis van volk als etnologisch en sociaal begrip convergeert weliswaar even in dit citaat, maar uit de directe context blijkt dat de verteller deze wetten primair relateert aan de sociale onderlaag.

De vertellersuitspraken zijn hier ingebed in passages over De Bleecks neef Frederik. Zijn ervaringen in het verzet hebben van hem een psychisch ontwrichte „oorlogspatiënt” gemaakt. Het is veelzeggend dat De Bleeck voor deze zieke niets kan doen. Genezing vindt hij wél bij de „eenvoudigen”, het gezin van winkelier Hartman, overigens zonder dat hij zich dat goed bewust is: „Zijn redding had hij tot dusver te danken aan het gezin Hartman, dat daar niets van wist; en hijzelf zag het nauwelijks in” (398). Anders dan zijn oom is Frederik „voorbestemd tot een grote liefde voor wat, meestal neerbuigend het volk wordt genoemd”. De verteller, zo kan worden geconcludeerd, kiest in zekere zin partij voor het volk; zijn uitspraken getuigen van een grotere democratische gezindheid dan De Bleeck kan opbrengen. Dat neemt niet weg dat zijn „solidariteit” geclausuleerd is. De lezer wordt er voortdurend aan herinnerd dat hier iemand aan het woord is met ideologische parti-pris die een zekere neerbuigendheid verraden van de hogere burgerij ten aanzien van het volk. Dat *dédain* is vooral gericht op het ontbreken van goede smaak, stijl en manieren. In dit opzicht is er geen discrepantie tussen de visie van de verteller en De Bleeck. Voor beiden geldt dat het verhoogd maatschappelijk peil van het volk een vergroving van smaak impliceert. Zo zit de economie van de wereld nu eenmaal in elkaar: „oogst op de ene akker [gaat] gepaard met misoogst op de andere” (272). Over het interieur van Hartmans huiskamer wordt opetkend dat er „weinig gerieflijke, geestdodende cliché-meubels” in staan, „naar de ongecultiveerde smaak van de kleine man” (170). Tijdens een tramrit valt het de „sociaal uitheemse” Sara op „tot welk een ongemanierdheid de grote massa van Het Haagse volk na de

bezetting was vervallen” (199). Men schreeuwt en stinkt. Dan volgt het commentaar van de verteller: „Het was snikheer in het trambinnenste, van een uiterste benauwdheid, en vol van die reuk der massa welke ondanks de volstrekte onmogelijkheid hem te vergelijken, zelfs te definiëren, hoort tot de onbedrieglijkste geuren der aarde. Men zou een brochure kunnen schrijven alleen reeds over het wonder van zijn onbedrieglijkheid bij zo enorm vermogen tot variatie” (199-200). Humor, zeker; maar toch...

In het verhaal „Het middenstandshuis” uit *Het eiberschild* (1949) vat de vertelinstantie de verticale mobiliteit van de aristocratie en het volk aldus samen: „De hogere kringen, zoals men dat noemt, bezitten een ijle en zwakke structuur. Zij worden altijd bedreigd. De curve van hun maatschappelijk bestaan is grillig, en er zijn tijden geweest dat de lijn tot het nulpunt daalde. Thans schijnt ze weder een neergang aan te wijzen”. En het volk, hier de werkmanstand genoemd, „bevindt zich in een proces dat eveneens, maar niet evenzeer, een grillige lijn volgt. Hier toch is een stijging merkbaar, zij het vaak schoksgewijs”³¹. De beschrijving, analyse en evaluatie van deze tegengestelde processen beheersen het grootste deel van Bordewijks werk. In *De doopvont* krijgt dit grondmotief wellicht zijn meest veelzijdige en diepgaande behandeling. In het voorgaande heb ik getracht daar een indruk van te geven, in het besef dat veel onderbelicht of zelfs onbeschreven moest blijven. Van de verschillende verschijningsvormen die het volk in opmars symboliseren, is de belangrijkste nog niet besproken. In het eerste hoofdstuk wordt De Bleeck onaangenaam getroffen door vijf armoedige figuren op een wrakke motorboot. Ze kijken hem honend aan en hij duidt deze confrontatie als een kwaad omen. Terecht, zo blijkt, want ze blijven hem in zijn gedachten dwingend achtervolgen. Nog één keer ziet hij hen daadwerkelijk, en wel op een al even symbolische locatie: aan het toegangshek van het buitengoed waar de heer en mevrouw Ix met een feest de tragedie van hun ondergang bezegelen. De vijf vergroten voor De Bleeck hun beklemmende aanwezigheid eens te meer doordat de groep zich heeft uitgebreid met één persoon. Als het tot De Bleeck doordringt hoe manifest de neergang van zijn stand zich aan het voltrekken is, legt hij een connectie met de zes die zijn angst en schuldgevoel verraadt: „Zij, die zes, waren niet de eigenlijke slopers, maar de ophitsers, de aanjagers, de herauten der vergelding wier bazuinen de slechting uitriepen van het ganse bouwwerk en

³¹ *Verzameld Werk*, deel 7. 's-Gravenhage 1985, p. 683-684.

in zijn plaats de verschroeide aarde” (277). De Bleeck tracht hun magische invloed te elimineren door het raadsel van hun verschijning te doorgronden, wat niet lukt. Mede door hun optreden toont De Bleeck zich allengs ontvankelijker voor wat slechts instinctief benaderd kan worden. Naarmate de „arealen van het irreële” dieper in zijn leven doordringen neemt een relativerende berusting, kenmerkend voor de stoïcijn die De Bleeck uiteindelijk wordt, meer bezit van zijn denken. Van de vele wezenlijke veranderingen die zich aan het slot van de roman aan de inmiddels zeventigjarige De Bleeck voltrekken, zijn het opgeven van zijn „maatschappelijke pose” en de relativering van de waarheden die hij eens met zo veel stelligheid verdedigde, in dit verband het opmerkelijkst. Zo is het mogelijk dat de versatieve De Bleeck uiteindelijk zonder meer instemt met de visie van Louise op de adel: adeldom is ijdelheid en dus zijn neergang een verheugend verschijnsel. Ook ten aanzien van het bootvolk, ondertussen nogmaals met één persoon vermeerderd, corrigeert hij zijn vroegere mening. In het „geboefte” waaraan hij zich in het eerste hoofdstuk zo ergerde, ziet hij nu niet meer de vijand, nadat hij al eerder tot de conclusie was gekomen dat niet zij „de eigenlijke slopers” van de maatschappelijke piramide waren.

In het slothoofdstuk reflecteert De Bleeck nogmaals op de zeven van de motorboot met de gebiedende naam *Vade retro* (Ga terug). De teruggetreden De Bleeck probeert voor de laatste maal de verschijning van de zeven te duiden, en dit keer nadrukkelijk in een mystieke context waarin zij als intermediair optreden: „Waren de manifestaties van dat bootvolk wellicht enkel maar waarschuwingen geweest, seinen gegeven van elders, seinen die dan niet verstaan waren gelijk meestal het lot is van zulke tekens, — seinen die henzelf vrijpleitten van opzet of schuld of welke toeleg ook, daar zij dan immers zelf slechts de seintoe-stellen waren, bestuurd door een zwarte hitte uit het onbekende?” (535). Op die manier zijn zij „de openbaring van een redeloos automatisme”, dat misschien toch teruggebracht kan worden tot minder bovennatuurlijke dimensies dan De Bleeck eraan toekent. Misschien waren de seinen afkomstig van het tijds-klimaat en werd het seintoestel bediend door de tijd die rijp was voor de in *De doopvont* beschreven maatschappelijke veranderingen. Zo bezien is het zinvol dat De Bleeck in zijn eerste reactie op de vijf van de *Vade retro* een metafoor gebruikt die het bootvolk belicht met een evidente tijdsnotie: „Onder het voorbijvaren draaiden hun hoofden en de ogen in die hoofden als vijftien uurwerken naar hem toe” (16).

4. Besluit

Toen Bordewijk in 1954 de P.C. Hooftprijs in ontvangst nam vestigde hij in zijn dankwoord de aandacht op een opvallend aspect van zijn poetische denkbeelden: hoe groter het kunstwerk, des te meer treedt de maker op de achtergrond³². Twee jaar later gaat de schrijver-advocaat in zijn verzameling gefingeerde brieven aan confraters *Geachte confrère* wat uitgebreider in op de portee van deze mening die veel van zijn naoorlogse romans op het eerste gezicht in een merkwaardig daglicht stelt. Hij citeert daar de aan Flaubert toegeschreven woorden „présent partout, visibele nulle part”, en geeft daarbij het volgende commentaar: „Men moet nochtans dit voorschrift van zelftucht weer niet te letterlijk nemen. Zou een auteur nooit een eigen uitspraak mogen doen, hetzij onverbloemd, hetzij gecamoufleerd door de personages van zijn verhalen? Voor onze tijd gaat dit zeker niet op. Bovendien, wat voor de letterkunde geldt moet ook van toepassing zijn op andere takken van kunst. Dan zou, volgens de aangehaalde stelling, aan een schilder het zelfportret verboden zijn, zou men alleen reeds in de musea duizenden overtredingen kunnen vaststellen, en zou de criticus worden verrijkt met stof voor jaren arbeids. Waar het echter m.i. op aankomt is dat de kunstenaar zijn eigen persoon niet op de voorgrond dringt. Dat wordt ogenblikkelijk als vrijpostig geregistreerd. Een zelfportret is niet meer dan een momentopname; een eigen oordeel, hier en daar over een pennevrucht uitgestrooid, is het ook”³³.

Het probleem dat deze toelichting oproept, is hoe de auteur zijn persoon op de achtergrond denkt te houden als hij eigen oordelen geeft. Ook al hanteert men de stelregel van Flaubert soepel, dan nog ontkomt men moeilijk aan de indruk dat de persoon Bordewijk met zijn standpunten in *De doopvont* niet alleen alom aanwezig, maar ook erg zichtbaar is. Dat vond ook het merendeel van de vele critici die de roman in krant en tijdschrift bespraken³⁴. „De auteur grijpt in” is de titel van een recensie³⁵ die boven veel besprekingen had kunnen staan. In de formulering van Frans Kellendonk was de roman voor Bordewijk een grote boodschappentas waar je van alles in kon stoppen³⁶.

³² Opgetekend in *De Maasbode* 22 mei 1954.

³³ *Verzameld Werk*, deel 11. Amsterdam 1988, p. 132.

³⁴ Zie daarover Hans Anten, „F. Bordewijk, *De doopvont*”. In: *Lexicon van literaire werken*, november 1992.

³⁵ R. Blijstra, „De auteur grijpt in”. In: *Critisch bulletin* 19 (1952), p. 547-552.

³⁶ Frans Kellendonk, *Het werk van de achste dag; over de verhalen van F. Bordewijk*. 's-Gravenhage 1985, p. 5.

Wie de kritische en essayistische geschriften van Bordewijk kent, — ik noem hier als voorbeeld alleen zijn lezing *De hygiëne van de arbeider in de fabriek*³⁷ uit 1947 —, zal in *De doopvont*, en dan vooral in de vertellerstekst, moeiteloos de gestileerde democratische opvattingen van de schrijver herkennen. Als verlicht vertegenwoordiger van de naoorlogse geestelijke en culturele elite benadert Bordewijk in fictie en non-fictie het volk met gedistantieerde genegenheid. De tweeledige moraal van één van de boodschappen uit *De doopvont* zou kunnen luiden dat de enige adel zieleadel is. In het algemeen is het volk met zijn natuurlijke vitaliteit, eerlijkheid en nuchterheid daartoe beter toegerust dan de overgecultiveerde en moreel gezonken hogere kringen.

H. ANTEN
Univ. Utrecht

³⁷ *Verzameld Werk*, deel 13. Amsterdam 1991, p. 379-395.